

ORCID 0000-0001-5658-0081
УДК (37.018.1+37.013.42) (09)

Ірина Карпич

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В СІМЕЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства набуває актуальності проблема соціалізації особистості. Передусім, це стосується соціалізації дітей у сімейному середовищі, тому що саме у цей період життя людини закладаються основи особистості, її здатність до адекватної оцінки суспільних процесів, уміння застосовувати набутий досвід для розгортання своєї життєдіяльності.

Видатні педагоги та просвітителі (Т. Кампанелла, Я. Козельський, А. Макаренко, Й. Песталоцці, С. Полоцький, Ф. Прокопович, Ж.-Ж. Руссо, К. Славинецький, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.) наголошували на важливості сімейного мікроколективу для формування та розвитку дитини, на провідній ролі батьків у прищепленні дітям ціннісних орієнтацій та моральних норм, вихованні в них особистісних якостей задля поступового залучення до суспільної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні інститут сім'ї є предметом дослідження різних наук. Так, демографи (В. Головенько, І. Курило, Г. Швидка, П. Шевчук та ін.) переважно розглядають сім'ю як сукупність осіб, що спільно проживають, формують сімейний бюджет, об'єднані родинними зв'язками. Економісти (С. Гудзинський, І. Калачова, В. Куценко, О. Позняк, І. Прокопа та ін.) підкреслюють системний характер сімейних стосунків і схиляються до трактування поняття «сім'я» як невеликої соціальної групи, «клітини» соціальної структури, у процесі функціонування й розвитку якої проявляється найбільш істотно в соціально-економічних стосунках. Соціологи (О. Антонов, С. Голод, М. Мацьковський, В. Медков, О. Харчев та ін.), психологи (Н. Абдюкова, М. Алексеєва, В. Єрмаков, В. Заслуженюк, З. Кісарчук, С. Кондратьєва, В. Семиченко, Л. Синютка та ін.) розглядають сім'ю як малу соціальну групу, засновану на шлюбі або кровній спорідненості, члени якої взаємодіють задля

задоволення своїх інтересів і потреб. Проте, як свідчить аналіз наукових джерел, на сьогодні відсутнє цілісне дослідження проблеми соціалізації особистості в сімейному середовищі.

Мета статті – узагальнити наукові підходи до проблеми соціалізації особистості в сімейному середовищі.

Викладад основного матеріалу. Сім'я, що є найменшим осередком суспільства, репрезентує суспільство в цілому, є його мініатюрним зображенням. В ній здійснюється соціалізація людини. Досвід особистості, який вона набуває в сім'ї, визначає її індивідуальну поведінку, створює внутрішню конструкцію реальності, на основі якого людина сприймає навколишнє середовище і діє в ньому. Єдність сім'ї забезпечується взаємною любов'ю, моральною, економічною, правовою та іншими видами взаємної відповідальності всіх членів сім'ї, взаєморозумінням та емоційною прихильністю. З одного боку, сім'я – досить замкнуте об'єднання людей, яке захищає свій внутрішній світ і протистоїть зовнішнім впливам і втручанням. Руйнування цього світу, нетактовне втручання в його інтимні сфери часто призводить до краху сім'ї. З іншого боку, сім'я – це об'єднання людей, відкрите для суспільства.

Сім'я «тисячами ниток» пов'язана із суспільством. Кожен її член є одночасно членом різних колективів: на виробництві він працює у колективі виробників або службовців, в учительському колективі – серед учителів і вихователів, у медичних закладах – серед лікарів, медсестер. Учень у школі – це теж член сімейного колективу. У той же час він може входити до різних молодіжних і дитячих об'єднань, спортивних груп, музичних колективів, інших груп за інтересами. Тому стосунки, що складаються в сім'ї, мікроклімат сімейного виховання та спілкування залежать від того, як людина почуває себе у суспільних колективах, які здійснюють зв'язок сім'ї із суспільством.

Важливим наслідком цієї взаємодії є вплив сім'ї на формування відносин у суспільстві, характер усіх процесів суспільного життя. Сім'я не лише задовольняє потреби людей, які вступили у шлюб, але й виконує цілий ряд соціальних функцій і тому є невід'ємним компонентом соціальної структури суспільства [2, с. 224].

Російський соціолог О. Харчев тлумачив поняття «сім'я» як «...історично конкретну систему між подружжям, між батьками й дітьми, як малу соціальну групу, члени якої пов'язані шлюбними або родинними стосунками, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю, і соціальна потреба в якій зумовлена потребою суспільства у фізичному й духовному відтворенні населення» [11, с.75]. Дослідник запропонував систему поглядів на сім'ю як на відносини, «...через які і завдяки яким здійснюється відтворення людини, суспільний механізм цього відтворення» [12, с. 27]. Основні засади концепції О. Харчева полягають у розумінні сім'ї як провідної форми соціальної спільності у невиробничій сфері людського буття; розгляді стабільності сім'ї як наслідку впливу на неї зовнішніх, внутрішніх сил, які можуть зміцнювати або послаблювати її; в аналізі сім'ї як соціального інституту і малої групи з виокремленням її специфічних (народження і виховання дітей) і неспецифічних (господарсько-побутова, економічна, первинний соціальний контроль, духовне спілкування, надання соціального статусу, дозвілєва, емоційна, сексуальна) функцій [12, с. 27].

У концепції простежуються структурно-функціональні, необіхевіористські та інтеракційні засади, які акцентують увагу на аналізі функцій сім'ї як соціального інституту (певні соціальні норми, зразки поведінки, права та обов'язки, які регулюють відносини між подружжям, батьками і дітьми) і малої соціальної групи (шлюб чи кровна спорідненість, спільний побут, взаємна відповідальність) [5, с. 110].

До цього трактування певною мірою близьке визначення сім'ї, запропоноване С. Голодом. Концепція дослідника спирається на гуманістичний підхід і акцентує на необхідності врахування індивідуально-особистісної складової сімейного колективу. Згідно з цією концепцією, сім'я розуміється як сукупність індивідів, поєднаних хоча б одним із трьох

видів відносин: кровним спорідненням, походженням та якістю [Цит. за: 5, с. 110].

Сім'я становить персональне середовище життя і розвитку дітей, підлітків та юнацтва. Саме в цьому середовищі відбувається процес засвоєння індивідом суспільних соціальних і культурних цінностей. Відповідно до цих установок сім'я повинна стати основним осередком суспільства, а всі інші соціальні інститути повинні працювати на неї [2, с. 223].

Сім'я, переконані А. Антонов та В. Медков, – «...це заснована на загальносімейній діяльності спільність людей, пов'язаних узами шлюбу, батьківства, кровної спорідненості, яка відтворює населення, забезпечує спадковість сімейних поколінь, а також здійснює соціалізацію дітей і підтримує життєдіяльність членів сім'ї. За такого підходу враховано всі етапи існування сім'ї, а також її найважливіші функції з формування й розвитку дитини, забезпечення її соціалізації» [1, с. 66]. Відношення «шлюб – батьківство – спорідненість» передбачає певне утворення, сталість якого зумовлена зазначеними характеристиками, внутрішніми сімейними зв'язками. В ієрархії функцій сім'ї та за «інтегральним показником сімейного способу життя», на їхню думку, провідне місце посідає дітонародження («потреба в дітях»), що доповнюється вихованням дітей [5, с. 111].

Б. Ковбас та В. Костів розглядають сім'ю як «...динамічну малу соціальну групу людей, поєднаних спільністю проживання (чи тимчасовою відсутністю) й родинними стосунками (шлюб, кровна спорідненість, усиновлення, опіка, свояцтво), спільністю формування й задоволення соціально-економічних та біологічних потреб, любов'ю, взаємною моральною відповідальністю» [3, с. 12].

У цьому визначенні перевагу надано погляду на сім'ю як на малу соціальну групу, характерними рисами якої також є шлюб, кровна спорідненість, задоволення побутових і моральних потреб її членів. Однак, на відміну від наведених вище підходів, не враховано таких важливих функцій, як виховання й соціалізація дитини. Дослідники, наголошуючи на стосунках «чоловік – дружина», ігнорують

стосунки «мати – дитина», «батько – дитина», хоча саме завдяки їм дитина набуває початкового досвіду соціального життя, засвоює перші уроки моралі, норми і правила співжиття, перевірені багатолітнім досвідом етичні знання, трудові навички, тобто відбувається її первинна соціалізація [5, с. 111 – 112].

Соціалізацію дитини (зміст, спрямованість, ефективність) певною мірою визначають дорослі, котрі створюють життєвий простір. Вони можуть «обмежувати й стимулювати, сприяти й заважати, надихати на перемоги над собою і обставинами чи штовхати в прірву самозміцнення», адже важко уявити цей процес поза стосунками дитини з людьми, людським середовищем і, зрозуміло, її взаєминами з батьками [10, с. 7].

Правомірність розгляду сім'ї як малої соціальної групи зумовлюється тими ознаками, які характеризують цей феномен. Група для людини є тим найближчим оточенням, до якого вона належить, спільністю, яка опосередковує її взаємозв'язок із суспільством і забезпечує її ж таки соціалізацію [4, с. 124].

У терміні «мала соціальна група» головним групотворним чинником дослідники визначають спільну діяльність, спілкування, а саму групу розглядають як осередок ширшої соціальної системи – суспільства. Як сукупний суб'єкт діяльності і спілкування, сімейна група є тим «осередком, де перетинаються суб'єкт-об'єктні зв'язки особистості, соціальні і психологічні детермінанти регуляції її поведінки». Це робить сім'ю складним утворенням, зумовлює її функції, ознаки та характер впливу на особистість.

Започаткування терміна «первинна група», до якої належить сім'я, пов'язана з працями німецького соціолога Г. Зиммеля та американського соціолога Ч. Кулі. Вони першими почали розглядати особистість у контексті її соціалізації, яку зумовлюють стосунки з іншими людьми, насамперед батьками.

У соціалізації дитини сім'я відіграє головну роль, адже саме в сім'ї юна особистість набуває перші знання про світ – найпростіші правила поведінки в суспільстві, норми соціальних стосунків. Завдяки батькам дитина опановує вміння орієнтуватись у більших соціальних спільнотах, засвоює

навички спілкування з людьми різних вікових категорій і соціальних верств. Сім'я є базовою групою, що сприяє долученню особистості до активних соціальних стосунків, які вона має засвоїти в процесі виконання соціальної ролі дитини [8, с. 13].

Будучи малою соціальною групою, сім'я водночас є соціальним інститутом – відносно стійкою формою організації соціального життя, яка забезпечує стійкість зв'язків і стосунків у межах суспільства [6, с. 622]. Правомірність цього твердження зумовлена функціями, притаманними соціальному інституту загалом. До них належать: створення для своїх членів можливостей задовольняти власні потреби та інтереси; регулювання діяльності членів суспільства в рамках соціальних стосунків; забезпечення стійкістю суспільного життя; забезпечення інтеграції прагнень, дій та інтересів індивідів; здійснення соціального контролю [6, с. 622].

За Л. Морганом, сім'я, з одного боку, – це замкнутий соціальний інститут, який творить свій внутрішній світ, протистоїть зовнішнім деструктивним впливам. Позбавлення сім'ї внутрішнього світу призводить до її розладу. З другого боку, сім'я – це відкритий соціальний інститут, який взаємодіє із суспільством, що сприяє розвитку її членів, допомагає їм задовольняти власні потреби у стосунках з іншими людьми, породжує в них почуття безпеки й захищеності. Як продукт суспільного розвитку, сім'я перебуває в постійному русі, не є незмінною, а переходить від нижчої форми до вищої, подібно до того, як суспільство розвивається від нижчого щабля до вищого [10, с. 7].

Особливості сімейної соціалізації досить ґрунтовно окреслив Е. Фромм. Він стверджував, що, наближаючись до раннього віку, дитина починає усвідомлювати той факт, що її мати та інші люди є чимось окремим щодо неї. Цьому сприяє спроможність дитини маніпулювати і вивчати об'єкти, опановувати їх фізично й пізнавати розумово. Надалі за рахунок рухів і органів чуття дитина освоює навколишній світ речей і людей, виокремлює себе від нього через діяльність, спілкування і зустрічну активність, що здійснюється спільно з нею і щодо неї дорослими. Із дорослішанням дитини, після того, як

перериваються її звичні фізіологічні і соціально-психологічні зв'язки з матір'ю, у дитини розвивається прагнення до особистісної незалежності та персональної свободи. Послідовні кроки з реалізації цього життєво важливого прагнення передбачають проходження таких етапів: фізичної незалежності (виокремлення дитини від організму матері); фізіологічної незалежності (поява здатності самостійно задовольняти свої органічні потреби); психологічної незалежності – свободи, під якою розуміється «здатність людини думати і вчиняти цілком самостійно, відповідно до внутрішніх принципів власної автономної моралі» [Цит. за: 5, с. 116].

Соціалізація в сім'ї може інтерпретуватися і як формування базової ієрархії індивідуальних потреб. Якщо виокремити три основні рівні потреб – потреби у фізичному, психологічному і соціальному самозбереженні, то кожний із них може посідати найвищий щабель і відповідно визначати ту чи іншу спрямованість особистості. Отже, цінності, що культивуються в сім'ї, або ціннісний релятивізм мають тенденцію до безпосереднього засвоєння дитиною [5, с. 117]. Безумовно, надалі такі цінності можуть набувати перегляду і навіть нехтуватися, але це відбувається лише в тому випадку, якщо дитина сформується як самостійна особистість.

Важливість сім'ї в соціалізації дитини спричинена тим, що вона постає як головний передавач культурних норм і цінностей. Однак сім'я передає ту частину культури, яка є доступною для батьків. Тому «...виховання і навчання дитини відбуваються в межах культурних цілей і звичаїв, характерних для вузького кола, а соціалізація обмежується цим безпосереднім навчанням і вихованням». Водночас культурні еталони, яких дотримується сім'я, значною мірою зумовлюють тип інтерпретації дитиною соціального світу. Але й конкретний світ кожної сім'ї робить у цей світ свій внесок. Два полюси шкали ставлень до дитини визначають, наскільки адекватним є побудований нею образ світу: міра її прийняття або неприйняття в сім'ї і міра її підготовки до самостійних рішень. Перекіс у той чи інший бік може легко призвести до конфліктів із соціальним середовищем [5, с. 117].

До вивчення соціалізуючого впливу сім'ї на дитину звертався соціолог Р. Мертон.

Спираючись на експериментальні дослідження, він доводив, що дитина активно залучається до виявлення та зміни неявних зразків культурного оцінювання, віднесення людей і речей до різних категорій і формування гідної поваги мети тією самою мірою, якою вона засвоює явну культурну орієнтацію своїх батьків, що виражається в нескінченному потоці наказів, пояснень і попереджень. З цього науковець зробив припущення про те, що дитина зберігає «...виявлені в щоденній поведінці батьків неявні зразки культурних цінностей навіть у тому випадку, якщо вони суперечать явним порадам і попередженням старших» [Цит. за: 5, с. 118]. У цьому контексті варті уваги слова Е. Берна, який писав: «Приклад батьків – це та сила, яка протягом усього життя спонукає нас приймати (неусвідомлено) рішення відповідно до стереотипів їхньої поведінки. Підсвідоме не старіє, а його образи просякнуті відчуттям безсмертя» [Цит. за: 5, с. 118].

У сім'ї дитина навчається осмислювати і привласнювати спільні норми та цінності, що робить можливим їх сприйняття в інших референтних групах – серед товаришів по іграх, у дитячих вікових колективах, неформальних об'єднаннях, членами яких вона стає або на які просто орієнтуватиметься у своєму житті.

Значущість внутрішньосімейних відносин для соціалізації дитини зумовлена, по-перше, тим, що «...вони є першим специфічним зразком суспільних відносин, з якими дитина стикається від самого народження», а по-друге, тим, що «...в них фокусується і набуває своєрідного мініатюрного вираження все багатство суспільних відносин, створюючи можливості для раннього залучення особистості, що зростає, до їх системи» [Цит. за: 5, с. 120].

Свідченням правомірності цього твердження є результати досліджень Г. Авдіянц, М. Бикової, А. Даник, З. Кісарчук, О. Смирнової та ін. Від характеру відносин між старшими і молодшими членами сім'ї, наголошують науковці, залежить рівень набуття дитиною різноманітних ціннісних орієнтацій і настановлень, розвиток її емоційної сфери, усвідомлення сутності соціальних ролей. Чим сильніший емоційний зв'язок між батьками і дітьми, тим краще «...відбуваються виховання, засвоєння ними норм і цінностей культури, навичок

поведінки і спілкування, підготовка до виконання певних соціальних ролей, тобто тим активніше відбувається їхня соціалізація» [Цит. за: 5, с. 120].

На думку Т. Кравченко, соціалізація на рівні сім'ї постає, з одного боку, як підготовка дитини до майбутніх сімейних ролей, а з другого, – як вплив на формування соціальної компетентної особистості, який має нормативне та інформаційне спрямування: чим згуртованішою є сім'я, тим ефективніший її вплив на особистість, що зростає [5, с. 121].

З огляду на це актуалізується такий чинник сімейної соціалізації, як згуртованість сім'ї – характеристика внутрішньосімейних відносин, що засвідчує міру збігу оцінок, настановлень і позицій членів сім'ї щодо об'єктів, найбільш значущих для сім'ї загалом, «ціннісна єдність, підпорядкування індивіда соціальним нормам» [5, с. 121]. Причому така єдність не передбачає нівелювання особистості, повного збігу оцінок і позицій членів сім'ї. Йдеться насамперед про зближення оцінок дорослих і дітей у підходах до мети спільної діяльності та внутрішньосімейних відносин.

Завдяки згуртованості створюється широкий простір для виявлення прагнень і спонукань дитини, що є своєрідною «школою» накопичення соціального досвіду».

На характер сімейної згуртованості вагомий вплив справляє притаманний їй психологічний клімат – «більш або менш стійкий емоційний настрій, що виникає внаслідок сукупності настроїв членів сім'ї, їхніх душевних переживань, ставлень один до одного, до інших людей, до роботи, до навколишніх подій. У сім'ї, де панує сприятливий психологічний клімат, кожен її член ставиться до інших з любов'ю, повагою, довірою. Така сім'я «спроможна долати життєві труднощі, вона здатна до макроадаптації (адаптації на рівні соціальних інститутів); водночас вона сприяє формуванню механізмів нормальної соціалізації особистості, що зростає» [5, с. 121].

Найбільш сприятливим для соціалізації дитини є демократичний тим батьківсько-дитячих відносин. Він виявляється в тому, що батьки намагаються не стільки «формуванню» особистість дитини,

дисциплінувати її, скільки допомагають їй індивідуально розвиватися, прагнуть досягти емоційної близькості з нею, порозуміння.

Важливість внутрішньосімейних стосунків як чинника соціалізації дитини зумовлена тим, що особливості їхнього прояву поступово закріплюються в поведінці дитини та стають моделлю взаємин з іншими людьми. Через обмежений особистісний і соціальний досвід, грубість та байдужість батьків у дитини виникає переконаність у тому, що чужа людина не ставитиметься до неї ліпше, ніж батьки, а то й завдасть більших прикрощів. Така переконаність спричинює відповідні дії й ставлення до інших, утруднюючи набуття соціальних цінностей, реалізацію соціальних стосунків і, як наслідок, гальмує соціалізацію.

Висновки. Розглянувши різні наукові підходи щодо соціалізації дитини в сім'ї, ми дійшли висновку, що сім'я є первинним і основним інститутом соціалізації дитини, це та соціальна група, яка передає дитині частину соціального досвіду, впливає на формування її базових установок, забезпечує психологічну підтримку, здійснює життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морального, психологічного укладу, виховання дітей.

Подальшого вивчення потребує низки аспектів означеної проблеми. Зокрема, дослідження ролі батьків у соціалізації дитини, впливу сім'ї на дитячу особистість тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонов А. Социология семьи / А. Антонов, В. Медиков. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 304 с.
2. Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка. Соціальна робота: Навчальний посібник // Л. Г. Коваль, І. Д. Зверева, С. Р. Хлебнік. – К. : ІЗМН, 1997. – 392 с.
3. Ковбас Б. Родинна педагогіка: У 3 т. Т. 1. Основи родинних взаємовідносин / Б. Ковбас, В. Костів. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 288 с.
4. Корнев М. К. Соціальна психологія: Підручник / М. К. Корнев, А. Б. Коваленко. – К. : АТ «Київська книжкова фабрика», 1995. – 304 с.
5. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: Монографія. – К. : Фенікс, 2009. – 416 с.

6. Краткий словарь по философии. Более 1000 статей / Авт.-сост. Н. Н. Рогалевич. – Минск: Вервей, 2008. – 832 с.

7. Мудрик А. В. Социализация и «смутное время» / А. В. Мудрик. – М. : Знание, 1991. – 80 с.

8. Смирнова Е. О. Структура и динамика родительских отношений / Е. О. Смирнова, М. В. Быкова // Вопросы психологии. – 2001. – № 6. – С. 13–14.

9. Соціальна педагогіка: Підручник / За ред. А. Й. Капської. – Київ: Центр навчальної літератури, 2006. – 468 с.

10. Титаренко Т. М. Запобігання емоційному вигоранню в сім'ї як фактор гармонізації сімейних взаємин: Наук.-метод. посіб. / Т. М. Титаренко, О. Я. Кляпець. – К. : Міленіум, 2007. – 142 с.

11. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР. – 2-е изд. / А. Г. Харчев. – М. : Мысль, 1979. – 367 с.

12. Харчев А. Г. Исследования семьи: на пороге нового этапа / А. Г. Харчев // Социс. – 1986. – № 3. – 367 с.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Antonov A. Sotsyolohyya sem'yu / A. Antonov, V. Medykov. – M. : Yzd-vo MHU, 1996. – 304 s.

2. Koval' L. H. Sotsial'na pedahohika. Sotsial'na robota: Navchal'nyy posibnyk // L. H. Koval', I. D. Zvereva, S. R. Khlyebnik. – K. : IZMN, 1997. – 392 s.

3. Kovbas V. Rodynna pedahohika: U 3 t. T. 1. Osnovy rodynnykh vzayemovidnosyn / V. Kovbas, V. Kostiv. – Ivano-Frankivs'k: Play, 2002. – 288 s.

4. Korniyev M. K. Sotsial'na psykholohiya: Pidruchnyk / M. K. Korniyev, A. B. Kovalenko. – K. : AT «Kyivys'ka knyzhkova fabryka», 1995. – 304 s.

5. Kravchenko T. V. Sotsializatsiya ditey shkil'noho viku u vzayemodiyi sim'yi i shkoly: Monohrafiya. – K. : Feniks, 2009. – 416 s.

6. Kratkyy slovar' po fylosofiy. Bolee 1000 statey / Avt.-sost. N. N. Rohalevych. – Mynsk : Vervey, 2008. – 832 s.

7. Mudryk A. V. Sotsyalyzatsyya y «smutnoe vremya» / A. V. Mudryk. – M. : Znanye, 1991. – 80 s.

8. Smyrnova E. O. Struktura y dynamyka rodytel's'kykh otnoshenyy / E. O. Smyrnova, M. V. Bykova // Voprosy psykholohyy. – 2001. – № 6. – S. 13 – 14.

9. Sotsial'na pedahohika: Pidruchnyk / Za red. A. Y. Kaps'koyi. – Kyiv: Tsentr navchal'noyi literatury, 2006. – 468 s.

10. Tytarenko T. M. Zapobihannya emotsiynomu vyhorannyy v sim'yi yak faktor harmonizatsiyi simeynnykh vzayemyn: Nauk.-metod. posib. / T. M. Tytarenko, O. YA. Klyapets'. – K. : Milenium, 2007. – 142 s.

11. Kharchev A. H. Braky sem'ya v SSSR. – 2-e yzd. / A. H. Kharchev. – M. : Mysl', 1979. – 367 s.

12. Kharchev A. H. Yssledovanyya sem'yu: na porohe novoho etapa / A. H. Kharchev // Sotsys. – 1986. – № 3. – 367 s.